

UOT 338

NEFT VƏ QAZIN QIYMƏTİNİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİNİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ**HÜSEYNOV QALIB SİRAC oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent**e-mail: qalib.huseynov.1969@mail.ru**Açar sözlər: Neftin qiyməti, resurs, enerji, bazar, yataq, tələb, təklif*

Dünya neft bazarının öz daxili strukturunun müxtəlifliyinin genişlənməsi yolunda daimi dəyişikliklərə məruz qalması səbəbindən vaxtı çatdıqca bu bazarda həm qiymətəmələgəlmə mexanizmi, həm də əsas qiymətlərin (bazis, marker) müəyyən olunması formulu transformasiyaya məruz qalır [1, s. 66-70].

Neftin qiymətinin əmələ gəlməsi mexanizmi iqtisadi nəzəriyyənin bir sıra xüsusi sahələrinə - qiymətəmələgəlmə mexanizmlərinə və açıq bazarlarda müqavilələrin bağlanmasına toxunan transaksiya xərcləri, uzunmüddətli müqavilələr və vertikal inteqrasiya, Hotelling və Rikardo rentaları ilə əks olunan resursların tükənən olması nəzəriyyəsi, “prinsipial-agent” nəzəriyyəsinə əsaslanmış yanaşmaların tətbiqi ilə müəyyən olunur.

Hər şeydən əvvəl, qiymətin əmələ gəlməsi mexanizmləri ilə qiymətlərin səviyyəsini müəyyən edən əsas qüvvələr arasındakı fərqi cizmaq və yaxud, başqa sözlə, həm qiymətlərin necə əmələ gəlməsi və onların səviyyəsini nəyin müəyyən etməsi fərqlərini təyin etmək lazımdır. Söhbət ilk növbədə giriş məsələləri daxil olmaqla ticarət, birjalar və bazarların təşkili haqqında, eyni zamanda qiymətlər haqqında danışıqların necə aparılması, qiymətlər haqqında informasiyanın necə ötürülməsi və onların necə elan edilməsi haqqında gedir. Bu heç də məcburi olaraq başa düşməyə imkan vermir ki, alıcı və satıcılar tərəfindən qəbul edilən qərara bununla şərtlənmiş bazar balansı və qiymətlərin səviyyəsi də təsir edir.

Əmtəə bazarında qiymətlərin əmələ gəlməsi mexanizmi qiymətlərin azalması yolunda hər hansı bir təzyiq olmadan şəffaf və likvid bazarın yaradılmasına kömək edə bilər (neftdə olduğu kimi). Eyni zamanda, neft və qaz ticarətinin strukturu qiymətlərin əmələ gəlməsi mexanizminə təsir göstərən əsas amildir. Bununla əlaqədar uzunmüddətli müqavilələr və likvid bazarların rolları nisbəti mühüm məsələ hesab olunur. Neft və qazın xüsusi qəbildən olan əmtəələr olması səbəbindən neft və qazın qiymətinin əmələ gəlməsi dinamikasını şərh etməyin üsullarını təklif etmək üçün iqtisadi paradigmalardan bütün diapazonunu, neft və qaz bazarlarının tarixi inkişafını nəzərdən keçirmək faydalıdır.

İqtisadiyyat dərslərində müzakirə edilən standart hal tədarükçü və istehlakçıların atomistik strukturuna əsaslanmışdır ki, burada da əksəriyyət tələb və təklif qiyməti üzrə elastik olan əyri ilə gedir.

Qiymət siqnalları həm istehsalçılara, həm də istehlakçılara bəllidir və hər iki tərəf onları öz gəlirləri və yaxud ümumi qazanclarını optimallaşdırmaq məqsədilə istehsal (məhsulun buraxılışı) və istehlak haqqında öz qərarlarında əks etdirərək onlara əməl edir. Bu nəinki aydın və görünən siqnalları, həm də bu siqnalları əmələ çevirmək qabiliyyəti və hazırlığını nəzərdə tutur. Mövcud sxem tələbin müəyyən dərəcədə qeyri-elastikliyə çatdığı zaman şübhəli olur, çünki istehlakçılarda verilmiş zaman horizontu çərçivəsində məhdud seçim ola bilər ki, o da bu halda istehsalçılarda mövcud bazarın böyük payı uğrunda bir-biri ilə rəqabətə dair stimullardan asılı ola bilər. Bu stimullar çox yüksək bazar təmərküzləşməsi halında təhrif olunmuş ola bilər, eyni zamanda riskin dərk edilməsindən və yaxud sadəcə istehsal həcmının düzəlişləri üçün tələb olunan investisiya üzrə zamanlarından və yaxud nəticədə tənzimlənən və ya texniki cəhətdən “dar sahə”lərdən asılı ola bilər.

Qiymət bazar signalını özündə əks etdirir. O, bazarda xammalın məhdudluğunu ifadə edir. Qiymət yüksəldikdə tələb o səviyyəyə qədər azalır ki, onda təklif tələbə uyğun gəlir (və əksinə). O, eyni zamanda tələb və təklif proqnozunu özündə birləşdirir, çünki həm təklif, həm də tələb əyrisində müəyyən gözləmələrin təməli qoyulur.

Bundan başqa, qiymət kapitalın effektiv bölgüsü üçün əsas siqnallardan biridir. Xərclərə münasibətdə daha yüksək qiymət istehsal güclərinə yeni investisiyalara tələb haqqında siqnaldır, çünki qiymət sərmayədarlar üçün potensial fayda haqqında siqnal verir. Digər tərəfdən, aşağı qiymət investisiyalara kömək etmir.

Enerji resurslarının faydalı enerji işinə şəkildəyişməsi energetika biznesinin bütün həlqələri üzrə - resurs bazasının işlənməsindən son istehlakçıya qədər böyük həcmdə investisiyalar tələb edən riskli müəssisəni özündə əks etdirir. O, nəinki böyük həcmdə investisiyalar tələb edir, həm də tez-tez verilmiş energetika obyektinin yeri üçün və yaxud energetika zəncirinin bu və ya digər həlqəsi üçün spesifik olan investisiyaları tələb edir (investisiyaların spesifikliyi). Energetika zəncirində mövcud olan bəzi qarşılıqlı əlaqələrə hər iki tərəfdən çoxsaylı iştirakçılar cəlb oluna bilər.

Xüsusi investisiyaların nəticələri transaksiya xərcləri nəzəriyyəsinin mahiyyətini təşkil edir.

Yerin altından çıxarılan digər yanacaq növləri, daha ümumi planda desək, hər bir başqa ilk enerji resursları kimi neft və qazın hasil edilməsi yatağın təbii xarakteristikasından asılıdır. Hasilatın maya dəyəri bir yataqdan digərinə: quru yataqlardan dəniz yataqlarına, kiçik yataqlardan böyük yataqlara və yaxud da məsələn, ənənəvi yataqlardan şist nefti kimi qeyri-ənənəvi enerji mənbələrinə şəklini dəyişir. Neft və qazın hasilinin mədən obyektlərinin yeri geologiyadan, o isə yataqdan satış bazarlarına qədər konkret məsafədən asılıdır. Digər tərəfdən təbii xarakteristikalarla müəyyən edilməsi şərti ilə heç bir dəyər fərqi emal sənayesi məhsulları üçün mövcud deyil: onun istehsalı yalnız bazarda alınması mümkün olan amillərdən istənilən birini birləşdirir, istehsalın yerləşdiyi yer isə sərbəst seçilir. Emal sənayesi məhsullarının maya dəyərindəki fərq, əsasən, istehsal texnologiyaları və təşkilindəki fərqlə bağlıdır.

Yatağın keyfiyyəti və onun bazara nəzərən yerləşməsi ilə şərtlənmiş dəyərdəki fərqlərin nəticəsi diferensial rentadır (XIX əsrin ingilis iqtisadçısı David Rikardonun adı ilə adlandırılan Rikardo rentası; onun nəzəriyyəsi əkinçilik və maldarlıqdan nümunələrə əsaslanmışdır, buna baxmayaraq, onun prinsipləri hasilat sənayesinə də tətbiq edilə bilər). Analoji göstəricilərlə Fars körfəzi ölkələrində quru yataqlarda neftin hasilatının daha aşağı maya dəyəri (qiymətləndirmələrə görə o, bir barelə görə 5 ABŞ dollarından aşağı təşkil etmir) ilə müqayisədə dəniz yataqlarında neftin hasilatının daha yüksək maya dəyərini (Şimal dənizində yataqlarda neftin hasilatının maya dəyəri təxminən bir barelə görə 10-15 ABŞ dolları təşkil edir) misal gətirmək olar.

Yataqlar təkcə müxtəlif keyfiyyətlərlə xarakterizə olunmur; satış bazarına münasibətdə onların yerləşməsindəki fərq eyni zamanda diferensiallaşdırılmış rentanın əmələ gəlməsini şərtləşdirir. Diferensiallaşdırılmış rentanın özü texniki tərəqqidən, məsələn, dəniz yataqlarında məhsulun hasil edilməsi üzrə xərclərin azalmasından və yaxud qazın nəqli dəyərinin aşağı düşməsindən asılıdır.

Neft və qazın təsdiq olunmuş olunmuş ehtiyatlarının tükənməsinin sair ixtisaslaşdırılmış kateqoriyalı resursların geoloji-kəşfiyyata əlavə investisiyalar hesabına ehtiyatlar kateqoriyasına keçirilməsi və artıq işlənmiş yataqlarda hasilat metodlarının təkmilləşdirilməsi hesabına tamamlana bilsə də, neft və qazın özündə tükənən resursları əks etdirməsi fakt olaraq qalır. Fikirlərdə neftin hasilatı pikinə nə vaxt nail olunacağına dair böyük ziddiyyət vardır. Bir sıra geoloq və ekspertlər hesab edirlər ki, neftin hasilatının pikinə çox tez nail olunacaqdır. Onlar sübut edirlər ki, OPEK-in neftin təsdiq olunmuş ehtiyatları haqqında dərc olunmuş məlumatları əslində olduğundan çoxdur.

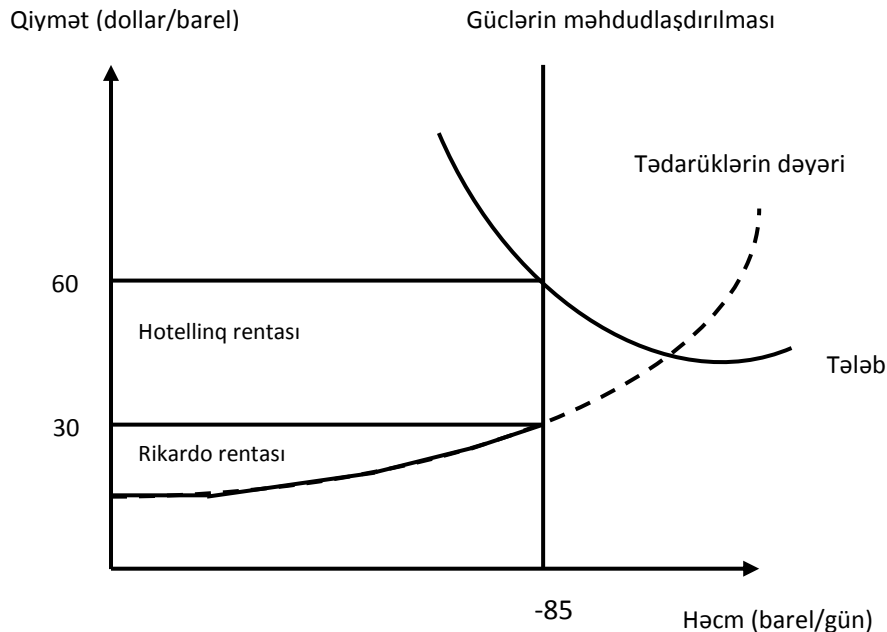
Tükənən resurslara qənaət edilməsinə iki müxtəlif yanaşma mövcuddur. Rikardo yanaşması resursların məhdudluğu amilinə xüsusi əhəmiyyət vermir, daha doğrusu təsdiq edir ki, uyğun olaraq resurslarının işlənməsi çətin olanda daha əhəmiyyətli kapital xərcləri və texnologiyaların inkişafı tələb olunur, resurs rentası isə müxtəlif yataqlardan enerji resursu xərclərində yalnız fərqlin

nəticəsidir. Bu yanaşma tez-tez xərclərə əsaslanmış enerjidaşıyıcıları üzrə qiymətlərin əmələ gəlməsi sisteminin əsaslandırılması üçün istifadə olunur.

Rikardo yanaşmasına Amerika iqtisadçısı Harold Hotellingq yanaşması qarşı durur, o resursların tükənən xarakterindən çıxış etmiş və resursların işlənməsinin dinamik optimallaşdırılması nəticələrini tədqiq etmişdir (Hotellingq teoremi). Bu yanaşma enerji daşıyıcılarının əvəzedicilərinin dəyərində əsaslanmış onların qiymətlərinin əmələ gəlməsi sistemi üçün konseptual əsas kimi çıxış edir. Tükənən resurslar haqqında iqtisadi nəzəriyyənin bütün gələcək inkişafı Hotellingq teoreminə əsaslanır. Onda təsdiq edilir ki, tükənən resursların işlənməsi trayektoriyası elə olmalıdır ki, illik gəlirlərin əyrisi faiz dərəcəsinin ardınca getsin. Nəticədə qiymət trayektoriyası elə olacaqdır ki, alternativ (ehtiyat) texnologiyalar son resurs tükənəndən sonra onun iqtisadi substititi (qarşılıqlı əvəz oluna bilən əmtəə) olacaqdır.

Teoremin birinci elementi şirkətlərdə investisiyalar və pul vəsaitlərinin diskontlaşdırılmış axınları üzrə kapital qoyuluşlarının ödənməsi hesablarının müxtəlifliyindən istifadə edilə bilən neft-qaz yataqlarının işlənməsi tempi haqqında qərarların qəbulu prosesi çərçivəsində tətbiq edildiyi kimi qəbul edilə bilər. İkinci hissə Hotellingq rentasının özünün başa düşülməsinə gətirib çıxarır ki, o da resursların sahibinin tükənən resursların tükənməsinə görə aldığı, yaxud da əksinə, istehlakçının son istehsal xərclərinin miqdarından yuxarı nə qədər ödəməyə hazır olduğunu (öz istehlak rentasından) əks etdirir. Bu renta istehlakçılar arasında məhdud təklif uğrunda rəqabətlə müəyyən edilir. Şəkil 2-də Rikardo rentası ilə Hotellingq rentası arasında fərq verilmişdir. Resursların fərdi sahibi halında biz resurs rentası (o qısa olaraq “köhnəlməyə görə əlavə” kimi xarakterizə oluna bilər) dedikdə hər iki tərəfin rentasını başa düşürük.

Bu kontekstdə dünya karbohidrogen ehtiyatları resurslarının təmərküzləşdirilməsinin yüksək dərəcəsinə yadda saxlamaq lazımdır. 10-a qədər ölkə əhalisinin sayına görə dünya əhalisinin 5%-ə qədərini təşkil etdiyi halda onlar neft və qazın dünya ehtiyatlarının təxminən üçdə ikisinə sahibdir. (Bura Fars körfəzi ölkələri, eyni zamanda Rusiya, Venesuela və şist nefti nəzərə alınmaqla Kanada aiddir).

Şəkil 1. Neftin hasilatı ilə bağlı olan rentalar

Təbii resursların mülkiyyətçisi titulu, bir qayda olaraq, dövlətə mənsub olduğu üçün təbii resursların istismarı iki iştirakçıdan: resursların sahibindən (hökumət şəxsində dövlət) və başqa

iqtisadi maraqlara malik və nisbi danışıq gücü layihənin həyat tsikli çərçivəsində vaxt keçdikcə dəyişən hasil edən şirkətdən asılıdır. Əgər başlanğıcda vençur kapitalının verib-verilməməsi qərarının asılı olduğu hasil edən şirkətlər daha üstün mövqedə olurlarsa, gələcəkdə investisiyaları həyata keçirərkən və yataq haqqında əlavə məlumat əldə edərkən vəziyyət dəyişir. Bundan başqa, bu iki iştirakçının iqtisadi uğur meyarları da qeyri-bərabərdir: hökumət üçün vaxt amili, bir qayda olaraq, şirkətlər üçün olduğuna nisbətən az əhəmiyyət kəsb edir. Layihəni həyata keçirərkən hökumət üçün vaxt horizontu, bir qayda olaraq, şirkətlərə nisbətən genişdir: hökumət gələcək nəsillərin maraqlarını nəzərə almalı olduğu halda, şirkətlər onların hazırkı səhmdarlarının maraqlarını təmin etməlidir. Bunun nəticəsində resursların mənimsənilməsinə dair müxtəlif yanaşmalar tətbiq oluna bilər: neft şirkətləri hökumətə nisbətən ehtiyatların hasil edilməsinin daha sürətli templərinə meyl göstərə bilərlər; əgər şirkətlərin fəaliyyətini tənzimləyən qaydaların siyasi dəyişikliklərindən onlar ehtiyat edirlərsə, bu meyl daha da güclənir. Resurs sahibləri və istehsalçıları arasında risk və yekunları bölüşdürmək lazımdır.

Bu məsələlər “prinsipial-agent” nəzəriyyəsi ilə əhatə olunur. Kirsten Bindemann “prinsipial-agent” nəzəriyyəsini neft-qaz sahəsinə tətbiq edir və onun tətbiqini məhsulların bölüşdürülməsi haqqında məlum razılaşmanın təhlili əsasında təsvir edir [2]. “Prinsipial-agent” nəzəriyyəsi agentdə texnologiyalar, daha sonra isə resurslar, investisiya risklərini, satış və qiymət risklərini, eyni zamanda faydanı, yəni gəliri bölüşdürmək haqqında biliklərin olmasından çıxış edir.

Tarixən neft hasil edən ölkələr və neft şirkətləri arasında qarşılıqlı müqavilə münasibətlərinin bir neçə forması: konsessiya, icarə, məhsulun bölgüsü haqqında müqavilə, risk-servis müqavilələri və adi texniki xidmət üzrə müqavilələr, birgə müəssisələr haqqında müqavilələr mövcuddur. Rentanın bölüşdürülməsi royalti (yeraltı sərvətlərdən istifadə hüququ üzrə ödəmələr), verginin ödənməsi və bilavasitə iştirak edən ölkələrin vasitəsilə baş verir – şirkətlər ödəmələri pul vəsaitləri və natural (əmtəə) formada həyata keçirirlər. Tərəflər arasında danışıqlar həmişə rentanın bölüşdürülməsi məsələləri üzrə mərkəzləşdirilir.

Təbii resursları bazara tədarük edən hər bir istehsalçının arxasında resursların işlənməsi həcmi və tempi haqqında əsas qərarı qəbul edən resursların sahibi durur. Neft və qazın təklifi əsaslarını aydınlaşdırmaq üçün nəinki sərmayədarlar üçün stimulları, həm də sahibin resurslarının ixraca işlənməsi cəhətdən onun üçün stimulların xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək lazımdır.

Resurslara malik ölkələrin hökumətləri bərpa edilməyən resursların əhalinin rifahı üçün istismarı və köhnəlməsi cəhətdən birbaşa və dolaylı öhdəliklərə malikdir. Bununla əlaqədar daxili tətbiq üçün istiqamətlənən təbii resurslar üzrə qiymətlərin əmələ gəlməsi hətta enerjidaşıyıcıları üzrə aşağı qiymətlərin enerjinin qeyri-effektiv istehlakına kömək etməsinə baxmayaraq, xərclərin ödənməsi (istifadə edilən kapital üzrə kafi faiz daxil olmaqla) şəraitində nisbi neytral görünə bilər. Hökumətlər çox vaxt qiymət əmələgəlmə sahəsində bu cür siyasəti sosial arqumentlərlə əsaslandırır. Bəzən hətta idxaldan asılı olan ölkələr iqtisadiyyatın konkret sektorlarına – bir qayda olaraq, əhaliyə xidmət göstərilməsi üçün – resurs rentası tutulmadan, eyni zamanda bu cür sektorları pul vəsaitləri ilə deyil, natural formada subsidiyalaşdıraraq, yəni sosial siyasət alətlərindən istifadə edərək öz hasilat resurslarını ayırırlar.

Buna baxmayaraq, hökumətlər ixrac üçün tədarük məqsədilə bərpa edilməyən resursları işləyərək ölkənin bu cür ixracdan əldə etdiyi ümumi resurs rentasını maksimal artırmağa çalışır. Bu hüquq EXM-in (Energetika Xartiyası Müqaviləsi) 18-ci maddəsində təsdiq edilmişdir. Adətən, bu, elə yanaşmaya gətirib çıxarır ki, onda karbohidrogen ehtiyatlarını istehlakçıların ödəməyə hazır olduğu təxmini maksimal qiymət - likvid bazarların qiyməti üzrə satmağa çalışırlar - əks halda qiymət istehlakçının sərəncamında olan substitutlarla əvəz etmə dəyəri üzrə müəyyən edilir. Qiyməti konkret bazarda əldə edilə bilən qiymətlə müqayisədə aşağı salacaq istehsalçının qərarı resurs rentasının bir hissəsinin istehlakçıya ötürülməsini bildirir. Bu cür davranış üçün kommertiya motivləşdirilməsi, məsələn, bazar payının artırılması və yaxud bazara sürətli çıxmağa cəhd

göstərilməsi mövcud ola bilər. Digər hallarda bu cür sazişlər siyasi düşüncələr üzrə bağlanmış və bağlanmaqda davam edir.

Hökumət, eyni zamanda, hasilatın/ixracın həcmi o halda məhdudlaşdırmaq siyasətinin aparılması imkanlarını nəzərdən keçirir ki, bu həcmələr ümumi tələb və təklif balansına, eyni zamanda, onlar tərəfindən şərtlənən qiymətlərə təsir etsin.

Enerji sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə mühüm istehsal resursu və yaşayış nemətidir. Bu, hazırkı vaxtda iqtisadi artıma uyğun olaraq artan enerjinin qiyməti üzrə olduqca qeyri-elastik tələbdə ifadə olunur. Neft və qaz, həqiqətən, vergi qoyma üçün mükəmməl obyektlərdir. Frank Ramseyin fikrinə görə, vergiləri o xammal əmtələri üzrə qaldırmaq daha yaxşı hesab edilir ki, onlar üzrə tələb qeyri-elastikdir [3, s. 37].

Tələb bütöv bir sıra amillərlə müəyyən edilir. Qiymətdən başqa, o, gəlirlərin səviyyəsi, tətbiq edilən texnologiyalar, dövlət tənzimlənməsi və fərdi üstünlüklərdən asılıdır. Neft və qaz üzrə qısamüddətli tələb həcmi müəyyən edilmiş səviyyədən aşağı azaldıqda çox qeyri-elastikdir, çünki neft və qaz insanın sosial-iqtisadi fəaliyyəti üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Həcm artdıqda tələb əyrisi elastik olur. Uzunmüddətli tələb əyrisi qısamüddətli tələb əyrisinə nisbətən daha elastikdir. İqtisadiyyatın neft və qazın öz istehlakı strukturunu qiymətlərin yüksəlməsinin cavabında düzəldə bilməsi üçün bir neçə il tələb olunur.

İqtisadi artımla enerji daşıyıcılarına tələb arasında möhkəm əlaqə mövcuddur. Neft və qaz üzrə tələb əyrisi iqtisadiyyat inkişaf etdikcə kənara (sağa, yuxarı) hərəkət edir. Tələb funksiyasında texnologiya vacib amildir. Enerji effektivliyinin artırılması tələb əyrisini daxilə (sola, aşağı) hərəkət etməyə təhrik edir. Enerji daşıyıcılarını əvəz edən texnologiyaların tətbiqi tələb əyrisinə böyük elastiklik verir, onu daha maili edir (*bax şəkil 2*).

Qiymət dəyişikliklərinə reaksiya mürəkkəbdir, çünki enerji təchizatı ilə bağlı olan ümumi xərclərin bir hissəsi əsas kapitalın əmələ gəlməsi, yəni enerjidaşıyıcısının hansı enerji qurğusunda (məsələn, avtomobildə, istilik sistemində və yaxud istehsal prosesində) istifadə olunacağı haqqında qərarla müəyyən edilir. İstehlakçıya istifadə olunan enerji qurğusunun dəyişdirilməsi ilə bağlı əlavə xərclərə (kapitala) nisbətən istifadə olunan enerjidaşıyıcısı üzrə qiymətin artırılmasının səbəb olduğu əlavə (cari) xərclər ilə razılaşmaq daha asandır. Digər tərəfdən, qiymətlərin azalmasına reaksiya cəhətdən hədlər də mövcuddur: hətta istilik enerjisi çox ucuz olsa da, heç kim yayda binanı isitməyəcək və hətta benzin ucuzlaşsa da avtomobil nəqliyyatında benzindən istifadənin artırılması üzrə təbii məhdudiyyətlər mövcuddur.

İstehsal güclərinin məhdudlaşdırılmasının mövcudluğu neft və qaz təklifi əyrisinin mühüm xarakteristikasıdır. Əyri istehsal güclərinin məhdudiyyətlərindən aşağı sahədə elastikdir, ancaq təklif həcmi onun sərhədinə yaxınlaşdıqda kəskin şəkildə qeyri-elastik olur. Güclərin məhdudlaşdırılması nöqtəsində o, demək olar ki, vertikal olur. Neft və qaz təklifi əyrisi tamamilə onun horizontal olduğu rəqabət bazarına xas olan əyridən (məsələn, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı) çox fərqlənir.

2007-ci ildə neft sahəsində hasil edən güclərin çoxluğu yekun olaraq, gündə 85 mln. barel səviyyəli istehlak şəraitində gündə 3 mln. barel təşkil etmişdir. Buna görə də tələb əyrisi ilə kəsişmə təklif əyrisinin qeyri-elastik hissəsində baş verir. Bu cür şəraitlərdə qiymətlərin sürətli artımı baş verir və həcmələrdə kiçik dəyişikliklər olduqda qeyri-sabitlik artır. Yeni hasilat güclərinin istismara buraxılması bir neçə il tələb edir, bu isə hasil edən güclərin məhdudiyyət həddinin sağa doğru hərəkət etməsinə və təklif əyrisinin sağ qolunun daha maili olmasına səbəb olur.

Bu və ya digər tədarükçünün istehsalının genişlənməsi (və yaxud azalması) nəticəsində əldə edilən əlavə renta qiymətlərin təklifin artmasına (azalmasına) reaksiyasından asılıdır.

Bu reaksiya qiymət tarazlığı olduqda həm təklif, həm də tələbin elastikliyindən asılıdır. Əgər hər iki amil yüksək olmayan qiymətə malikdirsə, onda bu istehsalçının hasilatı həcmi dəyişməsi təxminən onun renta daxilolmalarının proporsional artmasına səbəb olur. Ancaq həm təklif, həm də tələb əyrisi qeyri-elastikdirsə, hasilatın həcmi artırılması hesabına renta daxilolmalarının artması

hasilatın artmasının səbəb olduğu qiymət artımı hesabına renta daxilolmalarından çox azdır. Təklif əyrisinin qeyri-elasticliyi hallarından biri istehsal güclərinin məhdudlaşmasıdır. Bu məhdudiyyətlər ona gətirib çıxara bilər ki, tələb və təklif əyrisi güclərin məhdudluğu həddi arxasında yerləşən hasilat səviyyəsində kəşisən, yəni qiymət tələb əyrisi ilə güclərin məhdudiyyət xəttinin kəşiməsində müəyyən olunacaqdır və beləliklə, istehlak rentasının bir hissəsi diferensial rentaya əlavə üçün istehsalçıya istiqamətlənəcəkdir. Bu məhdudiyyətlər müxtəlif istehsal-satış həlqələrinin güclərin genişlənməsi istiqamətində qiymət siqnaallarına vaxtında uyğunlaşmaması, eyni zamanda, tənzimlənmə sahəsindəki məhdudiyyətlərlə şərtlənmişdir. Onlar çox vaxt bir neçə iri istehsalçının oliqopoliya, paralel və yaxud əlaqələndirilmiş fəaliyyətinin nəticəsi hesab olunur.

Bununla əlaqədar, yüksək bazar təmərküzləşməsi ilə birləşmədə istehsalçıların olduqca qeyri-elastic tələbinin qiymətlərə təsiri haqqında məsələ qarşıda durur.

Bu təsir Kurno və Neşa tərəfindən işlənilib hazırlanmış formul ilə izah edilir [4, s. 286-295].

$(\text{Qiymət} - \text{Son hədd xərcləri}) / \text{Qiymət} = \text{HHI} / E$

burada HHI – Herfindahl-Hirschman indeksi

E – tələbin qiymət elasticliyi

Bu formul göstərir ki, qiymətlər və son hədd xərclərinin müxtəlifliyi bazarın Herfindahl-Hirschman indeksi ilə ifadə olunmuş təmərküzləşməsindən asılıdır və tələbin qiymət elasticliyinin tərs funksiyası hesab olunur.

Yüksək bazar təmərküzləşməsi tələbin elastic olduğu qədər qiymətlərə praktiki olaraq heç bir təsir göstərmir və əksinə, qeyri-elastic tələb aşağı təmərküzləşmə dərəcəli bazarda qiymətlərə demək olar ki, təsir göstərmir. Ancaq mümkündür ki, istehlakçılara istehsalçılar tərəfindən yüksək təmərküzləşməyə və olduqca qeyri-elastic tələbə malik bazarlarda məhsulların maya dəyərindən çox əlavə xərcləri çəkmək lazım gəlsin.

Energetika bazarları çox vaxt: 1) rəqabətin mükəmməl olmaması, 2) xarici amillərin olması və 3) ictimai nemətlərin verilməsi zəruriliyi ilə xarakterizə olunur. İnformasiyanın olmaması üzündən qiymət təhrifləri müvafiq olaraq, daha çox likvid bazarların və Joint Oil Data Initiative – JODI (neftin göstəriciləri üzrə birgə təşəbbüs) kimi şəffaflıqların təmin edilməsi sahəsində hökumətin təşəbbüslərinin yaranması istisnadır.

Xarici amillərin internalizasiyası Piqu vergilərinin köməyi ilə həll edilir. Piqu vergiləri potensial suboptimal olaraq Ronald Kouz tərəfindən tənqidə məruz qalmışdır, ona qarşı isə transaksiya xərcləri olmadığı halda optimal nəticələr verən alqı-satqı hüquqları sistemi çıxış edir.

Elmi yeniliyi: Təbii resurslar olaraq neft və qazın qiymətinin əmələ gəlməsinin nəzəri məsələləri müəyyən edilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Ölkəmizdə neftin ixracından gəlirlərin məcmu ödəmə qabiliyyətli tələbin və büdcəyə vergi daxilolmalarının dinamikasını müəyyən etməsini nəzərə alaraq onun nəzəri problemlərinin diqqətdə saxlanması zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Конопляник А.А. Эхо ценовой революции // Нефть России. 2010, №11, с. 66-70.
2. Bindemann K.K. Production-Sharing Agreements: an Economic Analysis, WPM 25 (Oxford Institute for Energy Studies, oktyabr, 1999-cu il).
3. Ramsey F.N. A Contribution to the Theory of Taxation, Econ JI 145 (1927-ci il), s. 37.
4. Nash J.F. Non-cooperative Games, Annals of Mathematics, том 54, no. 2 (sentyabr, 1951-ci il), s. 286-295.

РЕЗЮМЕ
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЦЕНООБРАЗОВАНИЯ НЕФТИ И ГАЗА
Гусейнов Г.С.

Ключевые слова: *Цена нефти, ресурс, энергия, рынок, месторождение, требование, предложение*

В статье анализируются теоретические аспекты механизмов ценообразования нефти и газа. Нефть и газ имеют отличительные товарные особенности: риск в нефтегазовом секторе и высокая специфичность инвестиций (теория транзакции затрат); характер природных ресурсов (рента Рикардо); ограниченность ресурсов, теорема Хотеллинга, компании и собственники, производящие ресурсы; теория «принципиальный агент»; неэластичность в связи ограниченностью предложения; несовершенство рынка.

SUMMARY
THEORETICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF FORMING
OIL AND GAS PRICES
Huseynov Q.S.

Key words: *The price of oil, resource, energy, market, field, demand, offer*

Theoretical aspects of the mechanism of the formation of oil and gas prices have been investigated in the article. Oil and gas has a number of unbroken descriptions distinguishing them from another commodities: high specificity of the risk and investments in the sector of oil and gas (theory of transaction expenses); character of the natural resources (Rikardo rent); being of exhaustion of the resources, Hotellingq theorem; companies produce the resources and masters; theory of “principle-agent”; be elastic of the demand in the connection with offer restrictions; foreign factors.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	12.10.2016x
	Son variant	12.01.2016